

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Κοσμητεία

Καθηγητής Γεράσιμος Γ. Ζώρας

Καθηγητής Δημήτριος Δρόσος

Διεύθυνση και επιμέλεια έκδοσης

Καθηγητής Γεράσιμος Γ. Ζώρας

ΤΟΜΟΣ ΜΗ' 2023-2024

ΑΘΗΝΑ 2024

Κοσμητεία:

Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης,

Συντακτική επιτροπή:

Διευθυντής Γεράσιμος Γ. Ζώρας, Καθηγητής,

Αμφιλόχιος Παπαθωμάς, Καθηγητής,

Εύη Πετροπούλου, Αν. Καθηγήτρια,

Γεώργιος Π. Πεφάνης, Καθηγητής,

Γεώργιος Βασίλαρος, Καθηγητής,

Διονύσιος Χ. Καλαμάκης, Αν. Καθηγητής,

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αν. Καθηγητής.

ANNUAIRE SCIENTIFIQUE

de la Faculté de Philosophie de l'Université d'Athènes

Directeur: Prof. Gerasimos G. Zoras

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού
και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών / Εκδόσεις Ηρόδοτος,
Αθήνα, 2024.

Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστημιούπολη, 15784 Ζωγράφου.
All rights reserved.

ISSN 0571-7590

ΘΕΑΤΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΖΩΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΖΩΙΚΟΤΗΤΑΣ

Οι ανθρωποζωολογικές σπουδές

Αυτό που θα ονομάσω «ανθρωποζωολογικές σπουδές» για να συστηγάσω τις human-animal studies (HAS) με τις critical animal studies (CAS), αγνοείτο, έως πρόσφατα, από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Σήμερα, αντιθέτως, αυτές οι σπουδές έχουν επεκταθεί σε ένα μεγάλο εύρος ερευνητικών πεδίων, πανεπιστημιακών ιδρυμάτων¹, ενώ έχουν συνδεθεί με ένα πλήθος κοινωνικών κινήματων, τόσο στις ΗΠΑ, όσο και στην Ευρώπη, στα οποία οφείλεται η στοχοθέτηση της κατάργησης της στυγνής εκμετάλλευσης, της καταπίεσης και της κακοποίησης των ζώων². Αν και δεν υπάρχουν ερμητικά διαχωριστικά όρια μεταξύ των δύο κλάδων, οι κριτικές ζωολογικές σπουδές (CAS) παρουσιάζουν έναν σαφή πολιτικό χαρακτήρα, επηρεασμένο από συνδυασμούς αναρχικών και σοσιαλιστικών στοιχείων, από ιδέες της κριτικής θεωρίας της σχο-

1. Margo DeMello (ed.), *Teaching the Animal: Human-Animal Studies across the Disciplines*, Lantern Books, New York 2010.

2. Από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Dawne McCance, *Critical Animal Studies. An Introduction*, State University of New York Press, New York 2013, Paul Waldau, *Animal Studies. An Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2013, Nik Taylor-Richard Twine (eds), *The Rise of Critical Animal Studies. From the Margins to the Center*, Routledge, London & New York 2014, Garry Marvin-Susan McHugh (eds), *Routledge Handbook of Human-Animal Studies*, Routledge, New York 2014, Atsuko Matsuoka-John Sorenson (eds.), *Critical Animal Studies_ Towards Trans-species Social Justice*, Rowman & Littlefield, London & New York 2018. Ειδικότερα για την κακοποίηση των ζώων βλ. ενδεικτικά Jennifer Maher – Harriet Pierpoint – Piers Beirne (eds), *The Palgrave International Handbook of Animal Abuse Studies*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2017, Linda Kalof (ed.): *The Oxford Handbook of Animal Studies*, Oxford University Press, New York 2017, Lynn Turner, Undine Sellbach, Ron Broglio (eds), *The Edinburgh Companion to Animal Studies*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2018, Matthew R. Calarco, *Animal Studies. The Key Concepts*, Routledge, New York 2021, Mieke Roscher-André Krebber-Brett Mizelle (eds), *Handbook of Historical Animal Studies*, De Gruyter Oldenbourg 2021.

λής της Φρανκφούρτης, τον οικοφεμινισμό³, τον περιβαλλοντισμό, τον μετα-ανθρωπισμό κ.ά., δίνοντας έμφαση στη σημασία της ακτιβιστικής ενεργοποίησης προκειμένου να μετασχηματιστεί η δομή του καταπιεστικού για τα ζώα συστήματος⁴. Και οι δύο κλάδοι συγκροτούν από κοινού ένα πολύμορφο διεπιστημονικό πεδίο διερεύνησης των χώρων που τα μη ανθρώπινα ζώα καταλαμβάνουν στους ανθρώπινους κοινωνικούς και πολιτισμικούς κόσμους και τις μορφές διάδρασης που αναπτύσσουν με τους ανθρώπους. Και οι δύο κλάδοι ορίζονται από την αντίθεσή τους στον ειδισμό (speciesism) ως εδραίας μορφής προκατάληψης και διάκρισης, που καταλήγει στην εκδήλωση ακραίας ενίοτε σκληρότητας προς τα ζώα. Με την οντολογική διάκριση που προωθεί και το ιδεολογικοποιημένο κοινωνικό καθεστώς καταπίεσης των ζώων που νομιμοποιεί, ο ειδισμός, παλαιός ή νέος⁵, ερμηνεύεται ως η θεωρία εκείνη που προσφέρει ένα οιονεί φυσικό άλλοθι για την ανθρώπινη κυριαρχία στο ζωικό βασίλειο και στην οικονομική εκμετάλλευση και εμπορευματοποίηση των ζώων⁶. Επιπλέον έχει πολύ βαθιές ρί-

3. Damla Isik: «Teaching to Become Intersectional Allies: Engaged Activism, Ecofeminism, and Anarchism in Building Resistance in the Classroom», στο Amber E. George (ed.), *Gender and Sexuality in Critical Animal Studies*, Lexington Books, Lanham, New York, London 2021, σσ. 63-76.

4. Margo DeMello: *Animals and Society. An Introduction to Human-Animal Studies*, Columbia University Press, New York 2012, σσ. 6-7, Atsuko Matsuoka-John Sorenson (eds.), *Critical Animal Studies. Towards Trans-species Social Justice*, ό.π., σ. 2.

5. Ο παλιός ειδισμός κατά την Joan Dunayer αφορά στην κλασική οντολογική διχοτόμηση ανθρώπινων και μη ανθρώπινων ζώων, ενώ στον νέο ειδισμό υποφώσκει μια διάκριση μεταξύ των ζώων που μοιάζουν στον άνθρωπο (λ.χ. τα πρωτεύοντα θηλαστικά) και εκείνων που δεν μοιάζουν και, ως εκ τούτου, δεν ελκύουν το ηθικό ενδιαφέρον των ανθρώπων. Βλ. Joan Dunayer, «The Rights of Sentient Beings: Moving Beyond Old and New Speciesism», στο R. Corbey – A. Lanjouw (eds.), *The Politics of Species: Reshaping Our Relationships with Other Animals*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, σσ. 27-39. Στο πλαίσιο αυτό η Martha Nussbaum στο βιβλίο της: *Δικαιοσύνη για τα ζώα. Η συλλογική μας ευθύνη*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2023, σσ. 60-67, αναφέρεται στις προσεγγίσεις «σαν εμάς» και ασκεί κριτική στις θέσεις του Steven M. Wise, *Rattling the Cage: Toward Legal Rights for Animals*, Perseus Books, New York 2016 ('2000) σχετικά με την αναγνώριση δικαιωμάτων αυτονομίας σε όλα τα είδη των ανθρωποειδών πιθήκων, στους ελέφαντες, στις φάλαινες και στα δελφίνια, διότι «μοιάζουν με εμάς» καθώς έχουν αυτοσυνείδηση, κατευθύνουν τις πράξεις τους χωρίς να περιορίζονται από τα ένστικτά τους και είναι σε θέση να σκέφτονται το μέλλον τους. Μια πιο ήπια κριτική ασκεί στο βιβλίο του φιλοσόφου Thomas White, *In Defense of Dolphins: The New Moral Frontier*, Wiley-Blackwell, Hoboken, NJ 2007, το οποίο προβάλλει θέσεις λιγότερο ναρκισσιστικές, αλλά κατά βάση επίσης ανθρωποκεντρικές. Βλ. Martha Nussbaum, ό.π., σσ. 67-72.

6. David Nibert, *Animal Rights Human Rights*, Rowman and Littlefield, Lanham MD 2002, σ. 13.

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

ζες στη δυτική μεταφυσική και στις κοινωνικές δομές, είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με επενδυμένα συμφέροντα γιγαντιαίων εταιρειών⁷ και ολόκληρων βιομηχανικών κλάδων (διατροφής, διασκέδασης, βιολογικού πειραματισμού κ.ά.)⁸ και συνδυάζεται με αντίστοιχες φυλετικές, εθνικιστικές, σεξιστικές⁹ ή ταξικές θεωρίες. Η ηγεμονική θέση που ο άνθρωπος επιφυλάσσει στον εαυτό του μέσα στον πολύπλοκο ζωικό κόσμο συναρτάται με την απόρριψη ή τη συγκάλυψη της βίας και του πόνου που η θέση αυτή δικαιολογεί ή προκαλεί στα άλλα ζώα. Υπό την ιδεολογική και ψευδοφιλοσοφική κάλυψη του ειδισμού, ο πόνος των ζώων ανάγεται σε ένα σχεδόν φυσικό φαινόμενο και η εκμετάλλευσή τους σε μια εύλογη ανθρώπινη δραστηριότητα. Στην πραγματικότητα, οι σιωπηλές ειδικτικές παραδοχές δεν νομιμοποιούν απλώς τη βία, αλλά αποτελούν την κρυφή δομή της, είναι τα λογοθετικά ενεργήματα της βίας, καθώς προλειαίνουν το έδαφος για να εκδηλωθεί. Οι ανθρωποζωολογικές σπουδές αμφισβητούν τις ανθρωποκεντρικές αντιλήψεις σε διάφορους ακαδημαϊκούς κλάδους, διαταράσσουν τον ειδισμό, αποσταθεροποιούν τις προδηλότητες του και αποκαλύπτουν την εμπορευματοποίηση όλων των ζώων, ανθρώπινων και μη ανθρώπινων, που συντελείται στο καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα.

Υπό ένα γενικότερο πρίσμα, οι στόχοι των μελετών και των ερευνητικών προγραμμάτων που αναπτύσσονται στο πεδίο είναι η προσέγγιση των αιτίων, των τρόπων και των διαδικασιών ανάπτυξης των ανθρωποζωολογικών σχέσεων, καθώς και η ανάδυση του πραγματικού ή φαντασιακού περιεχομένου των σχέσεων αυτών. Γιατί τα ζώα αναπαρίστανται με ποικίλους τρόπους σε πολλές πτυχές του ανθρώπινου πολιτισμού και σε διαφορετικές κοινωνίες σε όλο το πλάτος του κόσμου και όλο το μήκος της ιστορίας; Πώς οι άνθρωποι φαντάζονται τα ζώα στις μυθολογικές δημιουργίες τους, πώς τα νοηματοδοτούν στις επιστημονικές μελέτες ή στις φιλοσοφικές ενατενίσεις τους και πώς τα βιώνουν στον καθημερινό συγχρωτισμό μαζί τους; Ποια είναι η βαθύτερη σημασία αυτών των πολύπλοκων σχέσεων και πώς αυτές μπορούν να βελτιωθούν για το καλό των ανθρώπινων και μη ανθρώπινων υποκειμένων και κοι-

7. Peter Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων*, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 376.

8. John Sorenson: *Critical Animal Studies: Thinking the Unthinkable*, Canadian Scholars Press, Toronto 2014.

9. Βλ. λ.χ. L. Munro, «Animals (Nature) and Human Interests», στο R. White (ed.), *Controversies in Environmental Sociology*, Cambridge University Press, Melbourne 2004, σσ. 108-125. Για μια πιο σφαιρική προσέγγιση του ειδισμού βλ. Oscar Horta: *Ti είναι σπισισμός;*, Κυανουργή, Αθήνα 2019 ('2010).

νοτήτων; Μπορεί να θεμελιωθεί ένας κριτικός ηθικός στοχασμός που να συνέχει όλα τα έμβια πλάσματα;

Γίνεται σαφές ότι για τις ανθρωποζωολογικές σπουδές είναι κεντρικής σημασίας η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι ζώες των μη ανθρώπινων ζώων τέμνονται με τις κοινωνίες των ανθρώπινων ζώων. Αυτό διαφοροποιεί τις σπουδές αυτές από την εθολογία, τη ζωολογία, την κτηνιατρική ή τη συγκριτική ψυχολογία των πρωτευόντων θηλαστικών που μελετούν τα ζώα αυτά καθ' εαυτά, αλλά βεβαίως καθόλου δεν τις αποξενώνει, καθώς οι γνώσεις σχετικά με τις ικανότητες μάθησης, τη συμπεριφορά, την επικοινωνία, τα συναισθήματα και τον πολιτισμό των ζώων προϋποτίθενται σε κάθε κατανόηση ή σχεδιασμό της ζωής των ανθρώπων μαζί τους¹⁰. Η αλματώδης ανάπτυξη των ανθρωποζωολογικών σπουδών στις δύο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην παράλληλη εμπέδωση και ανάπτυξη των διαφορών κινήματων για την προστασία, την απελευθέρωση ή την ευζωία των ζώων στις δυτικές κοινωνίες του 20ού αιώνα, αλλά και στην έντονη φιλοσοφική συζήτηση, η οποία αναπτύχθηκε με αφετηρία τα δύο μείζονα για το πεδίο έργα των Peter Singer¹¹ και Tom Regan¹², αργότερα με τη συνάντηση με τον φεμινισμό¹³, την πολιτισμική γεωγραφία¹⁴, τις κοινωνιολογικές αναλύσεις¹⁵ τη μελέτη της λογοτεχνίας¹⁶ και συνεχίζεται σήμε-

10. Margo DeMello, *Animals and Society. An Introduction to Human-Animal Studies*, ό.π., σσ. 4-5.

11. Peter Singer, *Animal Liberation*, Blackwell, Malden MA 2006 (1975), (*Η απελευθέρωση των ζώων*, ό.π.).

12. Tom Regan, *The Case for Animal Rights*, University of California Press, Berkeley 2004 (1983).

13. Βλ. Ενδεικτικά Carol J. Adams, *Neither Man nor Beast: Feminism and the Defense of Animals*, Continuum, New York 1994, Carol J. Adams-Josephine Donovan (eds), *Animals and Women: Feminist Theoretical Explorations*, Duke University Press, Durham, NC 1994, Erika Cudworth-Ruth E. McKie-Di Turgoose (eds), *Feminist Animal Studies. Theories, Practices, Politics*, Routledge, London & New York 2023.

14. Jennifer Wolch-Jody Emel, *Animal Geographies: Place, Politics, and Identity in the Nature-Culture Borderlands*, Verso, New York 1998. Βλ. επίσης Kathryn A. Gillespie - Rosemary-Claire Collard, *Critical animal geographies politics, intersections, and hierarchies in a multispecies world*, Routledge, New York 2015.

15. Βλ. Arnold Arluke-Clinton Sanders, *Regarding Animals*, Temple University Press, Philadelphia 1996, καθώς και τον μεταγενέστερο συλλογικό τόμο τους *Between the Species: A Reader in Human-Animal Relationships*, Pearson Education, Boston, MA 2009.

16. Ένα βιβλίο ορόσημο ήταν των Jennifer Ham-Matthew Senior, *Animal Acts: Configuring the Human in Western History*, Routledge, New York 1997. Ακολούθησαν πολλές και ποικίλες μελέτες. Βλ. ενδεικτικά, Anat Pick, *Creaturely Poetics. Animality and Vulnerability in Literature and Film*, Columbia University Press, New York 2011, David Herman (ed.), *Creatural Fictions. Human-Animal Relationships in Twentieth and Twen-*

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

ρα κυρίως στον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας, των περιβαλλοντολογικών μελετών, της κλιματικής κρίσης¹⁷ και των μετα-ανθρωπιστικών σπουδών, ενώ επεκτείνεται και σε άλλα πεδία, όπως αυτό της περιβαλλοντικής εγκληματολογίας¹⁸. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το «ζήτημα των ζώων» έχει αναδυθεί ως μια ουσιαστική πτυχή στο νέο επιστημολογικό τοπίο, αμφισβητώντας την πάλαι ποτέ κραταιή «μοναδικότητα του ανθρώπου», ιδίως στον βαθμό που αυτή ορίζεται και παράγεται ως πολιτικό και ιδεολογικό προϊόν εις βάρος του «ζώου». Το ζήτημα των ζώων κατά την εμπέδωσή του στα διάφορα επιστημονικά πεδία σχημάτισε γρήγορα μια ζωική στροφή (animal turn) που διασταυρώθηκε με τις κατηγορίες της τάξης, της φυλής και του φύλου, καταδεικνύοντας αφ' ενός ότι οι μηχανισμοί «ζωοποίησης» των ανθρώπινων και των μη ανθρώπινων ζώων διαιωνίζουν τον πόνο των καταπιεσμένων ομάδων, και αφ' ετέρου τη βαρβαρότητα της απαραγνώριστης βίας που ασκεί ο ανθρώπινος πολιτισμός κατά του μη ανθρώπινου.

Ανθρωποζωολογικές και θεατρικές σπουδές

Η σύνδεση των ανθρωποζωολογικών σπουδών με τις θεατρικές και παραστασιακές σπουδές και της ζωικότητας με το θέατρο πιστοποιείται από την πυκνή βιβλιογραφία στον 21ο αιώνα¹⁹, αλλά στηρίζεται και σε ιστορι-

ty-First-Century Literature, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2016, Bruce Boehrer-Molly Hand-Brian Massumi, *Animals, Animality, and Literature*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, Michael Malay, *The Figure of the Animal in Modern and Contemporary Poetry*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2018, Timothy C. Baker, *Writing Animals. Language, Suffering, and Animality in Twenty-First-Century Fiction*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2019.

17. Sune Borkfelt-Matthias Stephan, *Literary Animal Studies and the Climate Crisis*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2022.

18. Για μια συνοπτική παρουσίαση βλ. Γρηγόρης Λάζος, «Πράσινη εγκληματολογία και υπεράσπιση της μη-ανθρώπινης ζωής. Προς τη σύνθεση», στο Άννα Λυδάκη (επιμ.), *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019, σσ. 376-384.

19. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Steve Baker, *The Postmodern Animal*, Reaktion Books, London 2000, του ιδίου, *Artist/Animal*, University of Minnesota Press, Minneapolis & London 2013, Erika Fudge, *Animal*, Reaktion, London 2002, Bruce Boehrer, *Shakespeare Among the Animals. Nature and Society in the Drama of Early Modern England*, Palgrave, New York 2002, Michael Peterson, «The animal apparatus: From a theory of animal acting to an ethics of animal acts», *The Drama Review*, 51/1, 2007, σσ. 33-48, Nicholas Ridout, *Stage Fright. Animals and Other Theatrical Problems*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, Una Chaudhuri, «(De)Facing the Animals: Zooësis and Performance», *The Drama Review*, 51/1, 2007, σσ. 8-20, Una Chaudhuri-Holly Hughes (eds), *Animal Acts. Performing Species Today*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2013, Rosaline Deslauriers: «Quand l'acteur

κές ρίζες (στη σκοτεινή μακραιώνη παράδοση θεαματικοποίησης της ζωής των μη ανθρώπινων ζώων από τα ανθρώπινα ζώα)²⁰, όπως και σε εννοιολογικές συγγένειες, καθώς πολλές κεντρικές έννοιες-κλειδιά των ανθρωποζωολογικών σπουδών, (όπως η σωματικότητα, η ενσωμάτωση, το συμβάν, η παρουσία, η παροντικότητα, η διαδικασία) είναι ήδη σημαντικά εννοιολογικά εργαλεία των θεατρικών σπουδών²¹. Σε αυτό το διεπιστημονικό πεδίο προέχει και πάλι να εντάξουμε τα ζώα ως συντρόφους μας στην ηθική μας μέριμνα και στην καλλιτεχνική μας έρευνα, ως ενεργητικά υποκείμενα, πάσχοντα, ενδεή, τρωτά και θνητά όντα και συγκατοίκους μας στον πλανήτη που μας φιλοξενεί και συνοδοιπόρους μας στον χρόνο της ζωής που μας αναλογεί. Αυτός είναι ο γενικός και περιεκτικός στόχος. Ειδικότερα, η θεατροζωολογική έρευνα, εάν μπορώ να την ονομάσω έτσι, μπορεί να προσεγγίσει διάφορα στάδια της ζωής των ζώων, και μάλιστα εκείνα κατά τα οποία εκδηλώνεται κάποια θεατρόμορφη συμπεριφορά τόσο στην «άγρια» ζωή τους ή στην οριακή ταξινόμησή τους, όσο και στην εξημερωμένη κατάστασή τους²², ενώ μπορεί να εξιχνιάσει και μια γενικότερη επιτελεστικότητα που διέπει τις σχέσεις ζώου και ανθρώπου, λ.χ. στην εκμάθηση και την υιοθέτηση ρόλων και από τις δύο πλευρές (ο ρόλος του προστάτη ή του τροφού του μικρού ζώου ή εκείνος του συντρόφου) ή στη δραστηριότητα του παιχνιδιού και της εργασίας.

Ειδικότερα οι θεατροζωολογικές έρευνες μπορούν να εξιχνιάσουν τους τρόπους με τους οποίους ένας πολιτισμός δημιουργεί την τέχνη του και συγκροτεί τα νοήματά του με τη μορφή και το σώμα των ζώων, αυτό που η Una Chaudhuri ονομάζει *zoösis*, για να περιγράψει τη διαειδική διάδραση με τα χαρακτηριστικά της performance, δηλαδή την ενσώματη παρουσία και την εκφραστική συνάντηση σε χρόνο και χώρο που μοιράζονται οι άνθρωποι και τα ζώα²³. Οι θεατροζωολογικές έρευνες μπορούν

et l'animal se rencontrent: partage du plateau ou expérience de l'excès?», *Jeu*, 130, 2009, σσ. 48-54, Jean-Baptiste Jeangène Vilmer, «Animaux dans l'art contemporain: la question éthique», *Jeu*, 130, 2009, σσ. 40-47, Lourdes Orozco, *Theatre and Animals*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2013, Lourdes Orozco-Jennifer Parker-Starbuck (eds), *Performing Animality*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2015, Randy Malamud, *An Introduction to Animals and Visual Culture*, Palgrave Macmillan Basingstoke, Hampshire 2013.

20. Για την παράδοση αυτήν βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, *Θεατρικά Bestiaria. Θεατρικές και φιλοσοφικές σκηνές της ζωικότητας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2018.

21. Una Chaudhuri, «“Of All Nonsensical Things”: Performance and Animal Life», *Publications of the Modern Language Association*, 124/2, 2009, (σσ. 520-525), σ. 521.

22. Για την κατηγοριοποίηση αυτήν των ζώων και την αντίστοιχη απόδοση σε αυτά πολιτικών δικαιωμάτων βλ. το βιβλίο των Sue Donaldson-Will Kymlicka, *Ζωόπολις. Μια πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων*, Πόλις, Αθήνα 2021 (12011).

23. Una Chaudhuri, «(De)Facing the Animals: Zooësis and Performance», *ό.π.*, σ.

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

να προωθήσουν από τη δική τους σκοπιά και με τα δικά τους μέσα την έρευνα που διεξάγουν και τους σκοπούς που επιδιώκουν οι ανθρωποζωολογικές σπουδές. Μελετώντας κείμενα και παραστάσεις που περιλαμβάνουν τη ζωική παρουσία, μπορούν να προωθήσουν στο κοινό τους εκείνες τις ποιότητες που δεν διαθέτουν τα ζώα στη φυσική ζωή τους, αλλά τις προσεταιρίζονται χάρη στα λογοτεχνικά κείμενα, στις κινηματογραφικές ταινίες και στο θέατρο²⁴, οι οποίες σχετίζονται με τον ρόλο που μπορούν και πρέπει να διαδραματίζουν στον συγχρωτισμό τους με τους ανθρώπους. Μπορούν επίσης, με αφετηρία την επί σκηνής ζωικότητα, να διερευνήσουν ζητήματα για την ίδια την αναπαραστατική πράξη, για την ασφάλεια της πλαισιωμένης δράσης, για την απόσταση από ή την ταύτιση με τον σκηνικό ρόλο, για τις προσφερόμενες προς το θεατή εστίες ενδιαφέροντος, για την ενθαδικότητα και παροντικότητα των πράξεων κ.ο.κ. Από τις έρευνες αυτές μπορούν αρχικά να εγερθούν σημαντικά ερωτήματα για τα δικαιώματα των ζώων, τις ηθικές και νομικές δεσμεύσεις των ανθρώπων απέναντί τους και στη συνέχεια να ερμηνευτούν εκείνες οι πτυχές της παράστασης ή του κειμένου που συνδέουν τις σκηνές των ζώων με πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, με οικονομικές και εργασιακές δομές που παρουσιάζουν τα ζώα ως εργάτες της ανθρώπινης επιχειρηματικής δραστηριότητας²⁵, με αναλύσεις της βιοπολιτικής εξουσίας σχετικά με τον έλεγχο των σωμάτων και της ζωής των ανθρώπινων και μη ανθρώπινων performers της σκηνής και του κοινωνικού βίου, εκεί όπου, όπως θα δούμε παρακάτω, τα γδαρμένα σώματα των ζώων ενός σφαγείου συνδυάζονται με τη γυμνή ζωή²⁶ των στρατοπέδων συγκέντρωσης και εξόντωσης και με τους σύγχρονους τόπους της θανατοπολιτικής στις διαδρομές θανάτου των προσφύγων²⁷.

9. Βλ. και το προγενέστερο σχετικό άρθρο της «Animal Geographies: Zooësis and the Space of Modern Drama», *Modern Drama*, 46/4, 2003, σσ. 646-662.

24. Erika Fudge, *Animal*, ό.π., σ. 38.

25. Βλ. σχετικά Jason C. Hribal, «Animals are Part of the Working Class: a Challenge to Labor History», *Labor History*, 44/4, 2003, σσ. 435-453 και «Animal Agency and Class. Writing the History of Animals from Below», *Human Ecology Review*, 14/1, 2007, σσ. 101-112. Ειδικότερα για την εργασία τους στο θέατρο και τις performances βλ. Nicolas Ridout, «Animal Labour in the Theatrical Economy», *Theatre Research International*, 29/1, 2004, σσ. 57-65 και Marta Segarra: *Humanimaux. Où placer les frontières de l'humain?*, Hermann, Paris 2024, σσ. 120-130.

26. Για την έννοια της γυμνής ζωής βλ. Giorgio Agamben: *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Scripta, Αθήνα 2005.

27. Για τον συσχετισμό των ανθρωποζωολογικών σπουδών με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις βλ. ενδεικτικά Natalie Khazaal-Núria Almiron (eds), *Like an Animal. Critical Animal Studies Approaches to Borders, Displacement, and Othering*, Brill-Rodopi, Leiden & Boston 2021.

Επιστημονική Επετηρίς

Οι σκηνές των ζώων

Το θέατρο και η performance έχουν πολλούς τρόπους να παρουσιάσουν τη ζωικότητα επί σκηνής. Μπορούν να «χρησιμοποιήσουν» (και αυτό το «χρησιμοποιήσουν» κρύβει έναν τεράστιο ηθικό προβληματισμό) ένα αληθινό ζώο επί σκηνής (λ.χ. οι γερμανικοί ποιμενικοί στην παράσταση *Divina Commedia-Inferno* του Romeo Castellucci στο Φεστιβάλ της Avignon το 2008) ή να το υποκαταστήσουν με έναν ηθοποιό, υποδύμενο το ζώο (λ.χ. ο Σκύλος στην *Επίκληση της γοητείας* του Γιάννη Μαυριτσάκη)²⁸ ή μεταμφιεσμένο σε αυτό (λ.χ. τα λιοντάρια στο ομώνυμο έργο του Βασίλη Μαυρογεωργίου και του Κώστα Γάκη)²⁹, μπορούν να το παρουσιάσουν σε video προβολή, σε απόσπασμα κινηματογραφικής ταινίας ή σε φωτογραφία, να το υποκαταστήσουν μετωνυμικά ή συνεκδοχικά με κάποια κούκλα, ένα είδωλο ή κάποιο άλλο σκηνικό αντικείμενο, μπορούν να αναφερθούν σε αυτό βάσει ενός θεατρικού έργου ή ενός σκηνικού κειμένου, να αφιερώσουν όλον τον χρόνο τους σε αυτό υπό τη μορφή μιας lecture performance (όπως λ.χ. η παράσταση *Green Porno* της Isabella Rossellini το 2013)³⁰ ή ακόμα να συνδυάσουν όλους ή κάποιους από αυτούς τους τρόπους υπό έναν αισθητικό κανόνα ή ιδεολογικό στόχο.

Εάν δεχθούμε, χωρίς να παραγνωρίζουμε τα σχετικά ηθικά και νομικά ζητήματα, ότι οι άνθρωποι είναι οι κεντρικοί, αλλά όχι οι αποκλειστικοί δρώντες της θεατρικής σκηνής³¹, θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τη σημασία που θα μπορούσαν να προσλάβουν οι ιδιαίτεροι εκφραστικοί και επικοινωνιακοί κώδικες των μη ανθρώπινων ζώων στη σκηνή

28. Γιάννης Μαυριτσάκης, *Επίκληση της γοητείας*, Μωβ σκίουρος, Αθήνα 2018. Το έργο παρουσιάστηκε στο θέατρο Ροές σε σκηνοθεσία Ρούλας Πατεράκη την ίδια χρονιά. Για την ανάλυση του έργου βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, «Το κακό, η ζωικότητα και ένας κήπος πάντα άφρακτος. Δοκίμιο για την *Επίκληση της γοητείας* του Γιάννη Μαυριτσάκη», στο Γιώργος Π. Πεφάνης (επιμ.), *Η φιλοσοφία επί σκηνής. Θεατροφιλοσοφικές εστιάσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019, σσ. 357-381.

29. Βασίλης Μαυρογεωργίου – Κώστας Γάκης: *Λιοντάρια*, στο βιβλίο-πρόγραμμα της παράστασης που σκηνοθέτησαν οι δύο συγγραφείς μαζί με τον Χρήστο Παπαδόπουλο στο θέατρο του Νέου Κόσμου το 2010.

30. Για την performance αυτήν βλ. Undine Sellbach, «Performance», στο Lynn Turner, Undine Sellbach, Ron Broglio (eds), *The Edinburgh Companion to Animal Studies*, ό.π., σσ. 380-396.

31. Laura Cull, «From *Homo Performans* to Interspecies Collaboration Expanding the Concept of Performance to Include Animals», στο Lourdes Orozco, Jennifer Parker-Starbuck (eds), *Performing Animality. Animals in Performance Practices*, ό.π., (σσ. 19-36), σ. 20.

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

και μάλιστα να τα θεωρήσουμε ως εκπαιδευμένους ή εκπαιδευσίμους performers, αλλά και ως υποκείμενα που κομίζουν τη δική τους δημιουργικότητα στη σκηνή³². Με την αναγνώριση αυτήν ως προϋπόθεση γίνονται εφικτές και οι ενσώματες διαειδικές παραστάσεις (représentations interspécifiques)³³ που δεν παραβλέπουν τη βιολογική υπόσταση, ούτε παραβιάζουν τα ηθικά δικαιώματα των ζώων, αλλά αμφισβητούν στην πράξη τα λογοκεντρικά συστήματα κατηγοριοποίησης των έμβιων όντων και θέτουν σε εκκρεμότητα τις σχετικές επιστημονικές ταξινομήσεις, τους ιδεολογικούς λόγους και τις υλικές πρακτικές που νομιμοποιούν τις ανθρωποκεντρικές διακρίσεις, αλλά και τις ειδικτικές διχοτομήσεις. Η διαειδική σκηνή παράλληλα έχει τη δυνατότητα να μας προσφέρει το κατάλληλο πλαίσιο που επιτρέπει την έστω πρόσκαιρη αναστολή του εαυτού (unselfing) και το άνοιγμα προς την ετερότητα της φύσης, προς την αινιγματική και καταπληκτική φυσική στιβάδα του είναι. Το άνοιγμα αυτό, που αφορά τόσο τους ηθοποιούς και τους performers, όσο και τους θεατές, δεν είναι πάντα ευπρόσδεκτο από όλους τους καλλιτέχνες, καθώς, εισάγοντας την αβεβαιότητα³⁴, μπορεί να αποσταθεροποιήσει τα κέντρα προσοχής της παράστασης και να υπονομεύσει ακόμα και τους σκηνοθετικούς σχεδιασμούς της ή τη γενική θεατρική της οικονομία³⁵. Όμως είναι αυτό που μας ωθεί να υπερβούμε τον εαυτό μας ως θεατή-μιας-παράστασης και να εκδηλώσουμε μια στοργική προσοχή και έναν σεβασμό προς τη ζωή άλλων πλασμάτων³⁶, η παρουσία των οποίων μας υποδηλώνει ότι οι μικρές καθημερινές επιδιώξεις και ματαιοδοξίες μας είναι όντως μικρές μπροστά στο καθηλωτική, ριζική ζωικότητα στην εμμένειά της³⁷. Έτσι η θεατρική σκηνή μπορεί να γίνει όχι μόνο η ζωντανή και κάθε φορά ανανεούμενη εστία για μια μεικτή κοινότητα, όπως την έχει περιγράψει η αγγλίδα φιλόσοφος Mary Midgley, αλλά

32. Lourdes Orozco: *Theatre and Animals*, ό.π., σ. 38.

33. Una Chaudhuri, «Introduction: Animal Acts for Changing Times 2.0: A Field Guide to Interspecies Performance», στο Una Chaudhuri-Holly Hughes (eds), *Animal Acts. Performing Species Today*, ό.π., σσ. 1-12.

34. Lourdes Orozco, «Never Work with Children and Animals: Risk, Mistake and the Real in Performance», *Performance Research*, 15 / 2, 2010, (σσ. 80-85), σ. 84.

35. Nicolas Ridout, «Animal Labour in the Theatrical Economy», ό.π., σ. 58 και Michael Peterson: «The Animal Apparatus: From a Theory of Animal Acting to an Ethics of Animal Acts», *The Drama Review*, 51/1, 2007, (σσ. 33-48), σ. 43.

36. Βλ. Sue Donaldson-Will Kymlicka, *Ζωόπολις. Μια πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων*, ό.π., σσ. 68-70.

37. Για τις εκδοχές της εμμένειας των ζώων υπό ένα γενικότερο πρίσμα βλ. Krzysztof Skonieczny, *Immanence and the Animal. A Conceptual Inquiry*, Routledge, London & New York 2020.

Επιστημονική Επετηρίς

επίσης να αποτελέσει ένα εξειδικευμένο εργαστήριο έρευνας τόσο της κοινωνικότητας των ζώων, όσο και της νεοτενίας (néoténie) των ανθρώπων, τουτέστιν της ικανότητάς τους να προεκτείνουν την ύπαρξη χαρακτήρων της παιδικότητάς τους στην ενήλικη ζωή τους, όπου μπορούν να τους εξελίσσουν. Ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως σημειώνει η ίδια φιλόσοφος, είναι η έμφυτη διάθεσή τους να ζουν με τα ζώα, όπως είναι το τραγούδι και ο χορός³⁸, – εύλογα θα προσέθετα τη μιμητική ευχαρίστηση και το ετεροποιητικό παιχνίδι των ρόλων για να έχουμε μια πληρέστερη αρχική εικόνα του θεάτρου.

Πρόκληση για την ελληνική θεατρολογία

Είναι αυτονόητο ότι όλα τα παραπάνω ερωτήματα των ανθρωποζωολογικών σπουδών πρέπει να απασχολήσουν και την ελληνική θεατρολογία, πολλώ δε μάλλον που αυτή έχει καθυστερήσει σημαντικά. Το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του ΕΚΠΑ έκανε την αρχή το 2017 με την εισαγωγή του μαθήματος «Θεατρικά Bestiaria» στο πεδίο της φιλοσοφίας και θεωρίας του θεάτρου και του δράματος, του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του, χωρίς όμως να ακολουθήσουν έως σήμερα αυτό το εγχείρημα τα άλλα αντίστοιχα Τμήματα της χώρας. Παραταύτα, συνεχίζεται με επιτυχία η διδασκαλία και η μελέτη του συγκεκριμένου αντικειμένου στο ΕΚΠΑ, αλλά μέλλουν πολλά ακόμα να γίνουν προς αυτήν την κατεύθυνση, για τα οποία αξίζει εδώ να κατατεθούν ορισμένες σκέψεις, οι οποίες περιορίζονται σε έξι από τα πολλά θεματικά πλαίσια.

1. Νομικό, ηθικό και πολιτικό πλαίσιο. Ένα από τα πρώτα ζητήματα που θα πρέπει να απασχολήσει την ελληνική θεατρολογία είναι το νομικό πλαίσιο που διέπει τη ζωή των ζώων στις διάφορες σκηνές θεαμάτων. Ως γνωστόν, η Ελλάδα είναι πρώτη ευρωπαϊκή χώρα και η δεύτερη στον κόσμο (μετά τη Βολιβία το 2009) που απαγόρευσε τη διατήρηση κάθε είδους ζώου στο τσίρκο ή σε θίασο ποικίλου προγράμματος με τον νόμο 4039/2012, άρθρο 12. Στο επόμενο άρθρο όμως προβλέφθηκαν οι εξαιρέσεις, μεταξύ των οποίων

38. Mary Midgley, «La communauté mixte», στο H.-S. Afeissa – K.B. Jeangène Vilmer (eds), *Philosophie animale. Différence, responsabilité et communauté*, Vrin, Paris 2015, (σσ. 281-308), σ. 296.

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

ήταν οι ζωολογικοί κήποι και τα ενυδρεία³⁹. Στον μεταγενέστερο νόμο 4830/2021, (όπως κωδικοποιείται με τον 5083/2024) ισχύουν οι ίδιες απαγορεύσεις (άρθρο 23: «Απαγόρευση συμμετοχής ζώων σε κάθε είδους θεάματα και άλλες συναφείς δραστηριότητες»), αλλά και οι ίδιες εξαιρέσεις (άρθρο 16: «Διατήρηση ζώων σε ειδικές εγκαταστάσεις»), με την εξαιρετέα περίπτωση των στρατιωτικών και αστυνομικών σκύλων στις μονάδες των Ενόπλων Δυνάμεων, του Λιμενικού Σώματος, της Ελληνικής Ακτοφυλακής κ.ά. Τα πολλά ζητήματα που εγείρονται σε αυτό το πεδίο είναι νομικής, ηθικής και πολιτικής υφής. Αφού οι ζωολογικοί κήποι και τα ενυδρεία προσφέρουν επ' αμοιβή θεάματα, όπως συμβαίνει στο τσίρκο και το θέατρο, γιατί εξαιρούνται; Εάν διακυβεύεται η ευημερία των ζώων με την εμφάνισή τους στη θεατρική σκηνή, δεν ισχύει το ίδιο στην καταδίωξη ενός κακοποιού ή στις παραστάσεις ιππικής δεξιοτεχνίας και διεξαγωγής αθλημάτων ιππασίας; Πώς διαφοροποιείται ο βαθμός επικινδυνότητας στις δύο περιπτώσεις; Μπορεί να διασφαλιστεί η ακεραιότητα, η ηρεμία και η ευημερία των ζώων στις θεατρικές σκηνές; Η μελέτη της θεατρόμορφης ή επιτελεστικής συμπεριφοράς διαφόρων ζωικών ειδών θα μπορούσε να συμβάλει κάπως σε αυτό το ερώτημα; Είναι τα ζώα ευτυχισμένα ως performers ή καταπιέζονται να βγουν στο προσκήνιο, καθώς δεν επιλέγουν τα ίδια κάτι τέτοιο⁴⁰; Τα ενδεικτικά αυτά ερωτήματα θα πρέπει να τροφοδοτήσουν συζητήσεις, μελέτες και έρευνες που θα διαλευκάνουν κάπως το μείζον αυτό ζήτημα, στην προοπτική μιας ορθολογικής, αλλά και δίκαιης θεώρησης των ζώων-performers.

2. Ιστορικό πλαίσιο. Ένα δεύτερο σημαντικό πεδίο έρευνας είναι η επανεξέταση των διαφόρων εποχών της ιστορίας του ελληνικού θεάτρου, από την κλασική αρχαιότητα έως τις ημέρες μας. Μια πιο συστηματική μελέτη ίσως μας οδηγούσε από τις εικασίες που κάνουμε σήμερα σε πιο βάσιμες υποθέσεις για τη συμμετοχή των ζώων στην αρχαία αθηναϊκή σκηνή. Ακόμα και αν δεν βοηθηθούμε από περισσότερα αρχαιολογικά ευρήματα, η μεθοδική ανάλυση και ερμηνεία των γραπτών πηγών και των πρωτογενών δραματικών κειμένων, τόσο στις έμμεσες σκηνικές οδηγίες τους σχετικά με τη σκηνική παρουσία

39. Βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, *Θεατρικά Bestiaria, Θεατρικές και φιλοσοφικές σκηνές της ζωικότητας*, ό.π., σσ. 192-193.

40. Michael Peterson, «The animal apparatus: From a theory of animal acting to an ethics of animal acts», ό.π.

των ζώων και τις ρητές ζωολογικές αναφορές τους, όσο και στις πολύμορφες γλωσσικές χρήσεις της ζωικότητας στον μεταφορικό, συμβολικό και υπαινικτικό λόγο των ποιητών, θα φανερώσει ένα πολύ πλούσιο έδαφος σημαντικών νοητικών εικόνων και ζωικών αναπαραστάσεων⁴¹. Αντίστοιχες μελέτες πρέπει να διενεργηθούν βεβαίως και για τις άλλες εποχές στην ιστορία του ελληνικού θεάτρου από την ελληνιστική εποχή έως σήμερα, όπως και για τις διάφορες εκφάνσεις του ελληνικού λαϊκού θεάτρου, από τις ζωομορφικές μεταμφιέσεις και τα αποκριάτικα δρώμενα έως το θέατρο σκιών⁴².

3. Σκηνοθετικό-υποκριτικό πλαίσιο. Ένα τρίτο ενδιαφέρον πεδίο έρευνας για την ελληνική θεατρολογία θα μπορούσε να αποτελέσει το ζωικό σώμα ως μια σύνθεση σωματικών χαρακτηριστικών, ιδιοτήτων, δεξιοτήτων, φωνητικών και κινησιακών στοιχείων που μοιράζονται οι performers με τα ζώα. Όπως το έγραφε ο Evreinov, «το θέατρο είναι η πρώτη υποτυπώδης μορφή τέχνης στα ζώα»⁴³. Από τη μια μεριά υπάρχει το ζώο-performer το οποίο παρουσιάζει, είτε στο ανθρώπινο συγκείμενο μιας παράστασης (θέατρο, τσίρκου, λαϊκής γιορτής κ.ο.κ.) είτε στο φυσικό του περιβάλλον (λ.χ. στην τελετουργία προσέλκυσης του θηλυκού ή αποσόβησης ενός εισβολέα) όλες εκείνες τις τελεστικές ικανότητες που εντοπίζουμε σε μια τελετουργική δράση και αποδίδουμε σε έναν ηθοποιό ή performer. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε λ.χ. τα άλογα του Philip Astley⁴⁴ ή τον μεγάλο θίασο των σκυλιών που εμφανίζονται στις σκηνές του dog drama τον 19ο αιώνα⁴⁵, ενώ στη δεύτερη το πουλί σκηνοποιητή (scenopoïetes dentirostris) των Deleuze και Guattari⁴⁶. Από την άλλη μεριά υπάρχει ο εκπαιδευόμενος performer που εξασκείται στην κίνηση, στους ήχους ή στις κραυγές των ζώων. Αρκετοί σκηνοθέτες, κινησιολόγοι,

41. Βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, *Θεατρικά Bestiaria, Θεατρικές και φιλοσοφικές σκηνές της ζωικότητας*, ό.π., σσ. 54-58 με τη σχετική βιβλιογραφία.

42. Βλ. Βάλτερ Πούχγκερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Συγκριτική μελέτη*, Πατάκης, Αθήνα 2009.

43. Nikolai Evreinov, *Το θέατρο των ζώων*, εισαγωγή και μετάφραση Ιφιγένειας Καφετζοπούλου, Αιγόκερως, Αθήνα 2022, σ. 114. Στο βιβλίο αυτό υπάρχουν πολλά παραδείγματα ζώων performers.

44. Γιώργος Π. Πεφάνης, *Θεατρικά Bestiaria, Θεατρικές και φιλοσοφικές σκηνές της ζωικότητας*, ό.π., σσ. 166 κ.εξ.

45. Βλ. Michael Dobson: «A Dog at all Things. The Transformation of the Onstage Canine 1550-1850», *Performance Research*, 5/2, 2000, σσ. 116-124.

46. Gilles Deleuze-Felix Guattari, *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια 2. Χίλια πλατώματα*, Πλέθρον, Αθήνα 2017, σσ. 387-388.

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

χορογράφοι (για τις διάφορες μορφές του χοροθεάτρου) ή και ειδικοί εκπαιδευτές θέτουν ως σημείο αναφοράς στο έργο τους τη συμπεριφορά των ζώων, προκειμένου να εξειδικεύσουν ή γενικά να βελτιώσουν (ή να πειραματιστούν με) τη σκηνική δράση των performers. Υπάρχει σχετικά μια ισχυρή παράδοση που αρχίζει από τον Vsevolod Meyerhold, συνεχίζεται με τον Jerzy Grotowski και φθάνει έως τους σύγχρονους σκηνοθέτες του θεάτρου, της performance και του χορού⁴⁷. Ο Jan Fabre για παράδειγμα, στηρίζεται στις γνώσεις που είχε ως προς την κίνηση και την οργανωτικότητα των εντόμων, για να καλλιεργήσει στους ηθοποιούς του την κίνηση και τον χορό⁴⁸ ή για να διερευνήσει τα όρια της σωματικότητας σε καταστάσεις πόνου, εξουθένωσης, κινδύνου, άμυνας ή επίθεσης⁴⁹.

Τέτοιου είδους ασκήσεις όχι μόνο μπορούν να περάσουν στην εκπαίδευση των performers, αλλά και να ενταχθούν σε ένα σύνθετο θεωρητικό μοντέλο που να συνδυάζει αφ' ενός τα ζητούμενα του εκάστοτε έργου ή της παράστασης, και αφ' ετέρου τα στοιχεία ιδιοσυγκρασίας και ιδιοπροσωπίας ενός εκάστου εκ των ηθοποιών, από τους οποίους θα ζητηθεί κάποιο ζωικό χαρακτηριστικό: ταχύτητα, ευκαμψία, ευελιξία, μιμική δεξιότητα, αλτικότητα, φωνητικό όγκο, τραχύτητα κραυγής κ.ο.κ. Ας σημειωθεί ότι παρόμοια θεωρητικά μοντέλα είναι χρήσιμα όχι μόνο στην σωματική εκπαίδευση των ηθοποιών, στην κατανόηση του ρόλου τους ή στην εξερεύνηση και αξιοποίηση των εσωτερικών δυνάμεών τους, αλλά πιθανώς και στη βαθύτερη ερμηνεία του ίδιου του σκηνοθετούμενου έργου και της παράστασης.

4. Βιοπολιτικό πλαίσιο. Ένα από τα πεδία με τα οποία οι θεωρίες του θεάτρου τις τελευταίες δεκαετίες συνομιλούν συστηματικά και συνδέονται στενά, είναι η βιοπολιτική, με μεγάλο ενδιαφέρον και για την ανθρωποζωολογική έρευνα, διότι αναδεικνύει σχέσεις και αναλογίες μεταξύ του ρατσισμού, του ναζισμού και του ειδισμού, αλλά φανε-

47. Βλ. Guilaine Massoutre, «Corps Hybrides. Des animaux empaillés aux bêtes qui dansent», *Jeu*, 130, 2009, σσ. 66-73.

48. Βλ. Stefan Hertmans, *L'Ange de la métamorphose. Sut l'uvre de Ian Fabre*, L'Arche, Paris 2003.

49. Βλ. σχετικά Nathalie Roussel-Ann Halleman-Jonas Rutgeerts-Jan Gielen-Luk van den Dries, «Exploring the Biomedical Paradigm in the Work of Jan Fabre», *Performance Research*, 19/4, 2014, σσ. 45-53 και Edith Cassiers-Jonas Rutgeerts-Luk Van den Dries-Charlotte De Somviele-Jan Gielen-Ann Halleman-Annouk Van Moorsel-Nathalie A. Roussel, «Physiological performing exercises by Jan Fabre: an additional training method for contemporary performers», *Theatre, Dance and Performance Training*, 6/3, 2015, σσ. 273-290.

ρώνει και το σκληρό έδαφος της εκμετάλλευσης και της κακοποίησης των ζώων. Η απόκτηση ανατομικοπολιτικής εξουσίας επί του ανθρώπου ως σώματος κατά τον 18ο αιώνα και στη συνέχεια, όπως σημείωνε ο Foucault, η επιβολή βιοπολιτικής εξουσίας επί του ανθρώπου ως είδους, ως πληθυσμού πλέον⁵⁰, θέτουν τη ζωή των έμβιων όντων σε ένα σύνολο διαδικασιών και θεσμών διεύθυνσης και ρυθμιστικών επεμβάσεων, ελέγχου, αποκλεισμού, πειθαρχίας, αλλά και τιμωρίας. Αυτή η μαζικοποίηση της εξουσίας απολήγει ενίοτε στην εισαγωγή του θανάτου στο πεδίο της ζωής με τη ριζική «τομή ανάμεσα στα στοιχεία που πρέπει να ζήσουν και σε εκείνα που πρέπει (ή έστω δεν πειράζει) να πεθάνουν»⁵¹, με την τομή επομένως μιας θανατοπολιτικής, ενός ακραίου ειδισμού, του ρατσισμού και του ναζισμού. Η πιο γνωστή ιστορική γραμμή που συνδέει αυτές τις θανατοπολιτικές στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον 2ο αιώνα είναι αυτή που διατρέχει τη μαζική θανάτωση των ζώων στα σφαγεία του Σικάγου, την εν σειρά παραγωγή αυτοκινήτων στη βιομηχανία του Henry Ford και το Ολοκαύτωμα στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης⁵². Υπάρχει βεβαίως και άλλη μία διακριτή γραμμή στον 21ο αιώνα, αυτή που συνδέει όλες τις μικρές εστίες του πολέμου με τα κύματα των μεταναστών, των προσφύγων και των εκτοπισμένων, καθώς και με την αντιμετώπισή τους από τις ευημερούσες χώρες ως ζώα σε καταφύγιο, χωρίς προοπτική ή δυνατότητα ουσιαστικής ενσωμάτωσης στο κοινωνικό σώμα. Θέματα της βιοπολιτικής, της πολιτικής της βίας, της εξουσίας, της ανθρωπολογικής

50. Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μετ. Τιτίκας Δημητρούλια, Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 298 κ.εξ.

51. Στο ίδιο, σ. 313.

52. Ο Charles Patterson γράφει προσφυώς στο διάσημο βιβλίο του *Αιώνια Τρεμπλίνκα. Η συμπεριφορά μας απέναντι στα ζώα και το Ολοκαύτωμα*, Κυαναυγή, Αθήνα 2021, σ. 89: «Ο Χένρι Φορντ, που είχε εντυπωσιαστεί τόσο πολύ από τον αποτελεσματικό τρόπο με τον οποίο οι συσκευαστές κρεάτων σκότωναν τα ζώα στο Σικάγο, συνεισέφερε στη σφαγή των ανθρώπων στην Ευρώπη μ' έναν μοναδικό τρόπο: Όχι μόνο ανέπτυξε τη μέθοδο της γραμμής παραγωγής που χρησιμοποίησαν οι Γερμανοί για να σκοτώσουν Εβραίους, αλλά ξεκίνησε και μια κακοήθη αντισημιτική καμπάνια που συντέλεσε στην υλοποίηση του Ολοκαυτώματος». Λίγο μετά δε (σ. 91) προσθέτει: «Ο Χίτλερ θεωρούσε τον Φορντ σύντροφο εν όπλοις [...] πολύ συχνά ... καυχιόταν για την οικονομική υποστήριξη που λάμβανε από εκείνον». Για τον συσχετισμό του Ολοκαυτώματος με τις σφαγές των ζώων υπάρχει ήδη μεγάλη βιβλιογραφία. Στα ελληνικά βλ. Karen Davis, *Η ιστορία δύο ολοκαυτωμάτων*, Κυαναυγή, Αθήνα 2018 (2004).

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

μηχανής του περικλεισμού και του αποκλεισμού⁵³, αλλά και θέματα μιας διευρυμένης δημοκρατίας στη μορφή που περιγράφουν οι Sue Donaldson και Will Kymlicka ή στους όρους που θέτει η έννοια της βιοδημοκρατίας⁵⁴, ενδιαφέρουν όλο και περισσότερο τις σύγχρονες θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές, και προσελκύουν την προσοχή και των Ελλήνων θεατρολόγων⁵⁵. Η έννοια του προσώπου ίσως είναι ο πιο κεντρικός δεσμός ανάμεσα στο ζώο του καταφυγίου, στον έγκλειστο Εβραίο, στον πολεμικό πρόσφυγα και στον περιπλανώμενο ανάμεσα στα πρόσωπα που υποδύεται ηθοποιός: μπορεί η θεατρική σκηνή να μας βοηθήσει να διαισθανθούμε την ανοιχτότητα της ύπαρξης όλων αυτών των έμβιων όντων μέσω του προσώπου τους ή το καλύτερο που μπορεί να προσφέρει είναι άλλη μία εικόνα της γυμνής ζωής, του αναλώσιμου, απρόσωπου σώματος πάνω στο οποίο μπορούμε να ασκήσουμε νόμιμα βία;

5. Φιλοσοφικό πλαίσιο. Ύστερα από πολλούς αιώνες λογοκρατικού ειδικισμού, ο οποίος έφτασε να εκλάβει, στην καρτεσιανή εκδοχή του, τα μη ανθρώπινα ζώα ακόμα και ως μηχανές, η φιλοσοφία έχει στρέψει αμέριστη την προσοχή της στη ζωική ύπαρξη, εν πρώτοις περιγράφοντας κριτικά τις παλαιές ειλημμένες θέσεις της⁵⁶, τροφοδοτώντας στη συνέχεια τις ανθρωποζωολογικές σπουδές με νέες συλλήψεις και εννοιολο-

53. Για την έννοια της ανθρωπολογικής μηχανής βλ. Giorgio Agamben, *Το ανοιχτό. Ο άνθρωπος και το ζώο*, Κυαναυγή, Αθήνα 2021.

54. Sue Donaldson - Will Kymlicka, *Ζωόπολις. Μια πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων*, ό.π. Για τον όρο βιοδημοκρατία βλ. Aymeric Caron, *Antispéciste. Réconcilier l'humain, l'animal, la nature*, Seuil, Paris 2016, σσ. 421-451.

55. Αναφέρω ενδεικτικά το πρόσφατο συνέδριο «Πολιτικές βίας και πολιτικές βίου στο αρχαίο θέατρο: από τον κλασικό πέμπτο αιώνα στον εικοστό πρώτο», που διοργάνωσε το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του ΕΚΠΑ στη Φιλοσοφική Σχολή σε συνεργασία με το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού (1-3 Νοεμβρίου 2023).

56. Βλ. ενδεικτικά Elisabeth de Fontenay, *Le silence de bêtes. La philosophie à l'épreuve de l'animalité*, Fayard, Paris 1998, Akira Mizuta Lippit, *Electric Animal. Toward a Rhetoric of Wildlife*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 2000, Matthew Calarco & Peter Atterton (eds), *Animal Philosophy: Essential Readings in Continental Thought*, Continuum, London & New York 2004, Gary Steiner, *Anthropocentrism and its discontents. The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2005, S.J. Armstrong - R. G. Botzler (ed.), *The Animal Ethics Reader*, Routledge, London & New York 2006, Evangelos Protopapadakis (ed.), *Animal Ethics: Past and present perspectives*, Logos, Berlin 2012, Christian Godin, *Le grand bestiaire de la philosophie*, Le Cerf, Paris 2016.

γήσεις των φιλοζωικών στάσεων⁵⁷ και των διαειδικών σχέσεων⁵⁸. Ήδη το έδαφος έχει γίνει πρόσφορο με το έργο φιλοσόφων όπως οι Gilles Deleuze και Félix Guattari, Giorgio Agamben, Jacques Derrida, Donna Haraway⁵⁹, Martha Nussbaum, Matthew Calarco⁶⁰ κ.ά. Με αφετηρία τη γενικότερα αποδεκτή θέση ότι το ζώο επί σκηνης δεν έχει κάποιο σταθερό και προκαθορισμένο νόημα, ότι δεν περιορίζεται σε μια «μη αναγώγιμη υλικότητα»⁶¹, αλλά παραπέμπει δυνάμει σε μια πληθώρα πολλαπλών νοημάτων⁶² ή, με την ορολογία των Deleuze και Guattari, διανοίγει ριζωματικές ροές σημασιών, η ελληνική θεατρολογία καλείται, βάσει της παραστασιμότητας, της επιτελεστικότητας και της ζωικότητας, να προσπελάσει εκ νέου τα όρια του ανθρώπινου και του μη ανθρώπινου, να διερευνήσει την ενδιάμεση ζώνη μιας πιθανής *ανθρωποζωικότητας* (humanimalité) και να επαναπροσεγγίσει με κριτικό τρόπο ορισμένες από τις θεμελιώδεις έννοιές της, όπως ο χώρος και ο χρόνος, ο ρόλος και το σώμα, η συνύπαρξη και η ενσυναίσθηση.

6. Το χρονικό πλαίσιο: ο παροντισμός. Ένα από τα κύρια πεδία της φιλοσοφικής έρευνας πρέπει να είναι ο συσχετισμός του χρόνου της παράστασης με την παρουσία του performer. Στη βάση των σύγχρονων θεωριών του θεάτρου και των επιτελεστικών τεχνών, η δεσπόζουσα, (και για μερικούς μελετητές) η απόλυτη χρονικότητα της σκηνης είναι το παρόν, ενώ ενσάρκωση αυτής της χρονικότητας είναι το

57. Βλ. George P. Pefanis, «The Silent animals. Loving and Staging Animals in Jean Baudrillard's Thought», *Itinera. Rivista di Filosofia e teoria delle arti*, 26, 2023, σσ. 303-320 file:///C:/Users/user/Downloads/Article_Pefanis.pdf (σε εκτενέστερη ελληνόγλωσση εκδοχή: Γιώργος Π. Πεφάνης, «Η σιωπή των ζώων. Η φιλοζωία και η σκηνοθεσία των ζώων στη σκέψη του Jean Baudrillard», *Παράβασεις/Parabasis*, 17-18/B, 2022, σσ. 371-389).

58. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Cary Wolfe, «Flesh and Finitude: Thinking Animals in (Post)Humanist Philosophy», *SubStance*, 117 (37:3), 2008, σσ. 8-36, Elisa Aaltola, *Animal Suffering. Philosophy and Culture*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire 2012, Elisa Aaltola-John Hadley (eds), *Animal Ethics and Philosophy. Questioning the Orthodoxy*, Rowman & Littlefield, London & New York 2015.

59. Βλ. ενδεικτικά τα βιβλία της *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, Pricklu Paradigm, Chicago 2003 και *When Species Meet*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2008.

60. Matthew Calarco, *Zoographies: The Question of the Animal From Heidegger to Derrida*, Columbia University Press, New York 2008 και «Nul ne sait où commence ni où finit le visage. L'humanisme et la question de l'animal», στο H.-S. Afeissa – K.-B. Jeangène Vilmer (eds), *Philosophie animale. Différence, responsabilité et communauté*, ό.π., σσ. 83-124.

61. Nicolas Ridout, «Animal Labour in the Theatrical Economy», ό.π., σ. 60.

62. Βλ. David Williams, «Inappropriate/d Others: or, The Difficulty of Being a Dog», *The Drama Review*, 51/1, 2007, σσ. 92-118, Όπως γράφει ο Steve Baker στο βιβλίο του *The Postmodern Animal*, ό.π., σ. 80, «animals signify too much».

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

σώμα του performer, που εκλαμβάνεται ως μία ζωική (vital) πηγή για την υπαρξιακή κορύφωση της σκηνικής πράξης. Το «ενεργειακό θέατρο» του Lyotard⁶³ και το «θέατρο της επανάληψης» του Deleuze που εκλύει αμιγείς και αδιαμεσολάβητες δυνάμεις πίσω από τις λέξεις και τα πρόσωπα⁶⁴, είναι δύο από τις σημαντικές φιλοσοφικές αναφορές, οι οποίες συνοδεύουν διάφορα θεωρητικά σχήματα που συγκλίνουν σε έναν υπερβατικό παροντισμό, καθώς παραχωρούν την αυτοεγγύτητα, το αδιαμεσολάβητο ή την αυτοποιητική αναδραστικότητα στην παροντική ενσώματη παρουσία⁶⁵.

Επειδή μία από τις βασικές θέσεις του θεατρικού παροντισμού αναζητεί ισχυρά ερείσματα στην παρουσία των ζώων επί σκηνής, η ελληνική θεατρολογία πρέπει να αντλήσει ερευνητικούς πόρους από εκείνη τη θεωρητική παράδοση που θέλει τα ζώα ριζωμένα στο παρόν. «Τα ζώα είναι πολύ πιο ικανοποιημένα με την απλή ύπαρξη απ' ό,τι εμείς· το φυτό είναι πλήρως ικανοποιημένο, ο άνθρωπος είναι ανάλογα με το βαθμό της πλήξης του. Κατά συνέπεια, η ζωή του ζώου προσφέρει λιγότερο πόνο αλλά και λιγότερη ευχαρίστηση από εκείνη του ανθρώπου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το ζώο είναι, αφ' ενός, απαλλαγμένο από φροντίδες, ανησυχίες και βάσανα τους και, αφ' ετέρου, ότι στερείται κάθε πραγματικής ελπίδας». Ο ορίζοντας τους είναι θα λέγαμε κλειστός, καθώς δεν έχουν προσδοκίες ενός ευχάριστου μέλλοντος ή φαντασιώσεις που θα μπορούσαν να γίνουν η πηγή για χαρούμενες και απολαυστικές στιγμές της ζωής τους. Έτσι, γράφει ο Schopenhauer, «το ζώο είναι χωρίς ελπίδα», διότι «η συνείδησή του περιορίζεται σε αυτό που αντιλαμβάνεται διαισθητικά, δηλαδή στην παρούσα στιγμή». Σε αντίθεση με τον ευρύ διανοητικό ορίζοντα του ανθρώπου «που αγκαλιάζει τη ζωή στο σύνολό

63. Jean-François Lyotard, «Le dent, la paume», στο *Des dispositifs pulsionnels*, Galilée, Paris 1994, (σσ. 91-98), ιδίως σ. 97.

64. Gilles Deleuze, *Différence et répétition*, P.U.F., Paris 1968, σ. 19.

65. Βλ. ενδεικτικά Hans-Thies Lehmann, *Le théâtre postdramatique*, L'Arche, Paris 2002 και Erika Fischer-Lichte, *The Transformative Power of Performance. A New Aesthetics*, Routledge, London & New York 2008, σσ. 39 κ.εξ. (Θέατρο και μεταμόρφωση. Προς μια νέα αισθητική του επιτελεστικού, Πατάκης, Αθήνα 2013, σ. 80 κ.εξ.). Για κριτική των σχημάτων αυτών βλ. Γιώργος Π. Πεφάνης, *Περιπέτειες της αναπαράστασης. Σκηνές της θεωρίας II*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 259 κ.εξ. και του ίδιου, *Θεατρικά Bestiaria. Θεατρικές και φιλοσοφικές σκηνές της ζωικότητας*, ό.π., σσ. 387-389 και «Το φάντασμα του παροντισμού στις σύγχρονες σκηνές», στο Θόδωρος Γραμματάς (επιμ.). *Ο χρόνος στο θέατρο. Θεατρική μνήμη ενός άχρονου παρόντος*, Παπαζήσης, Αθήνα 2021, σσ. 23-39.

της, και μάλιστα την υπερβαίνει», ο φόβος του ζώου είναι βραχύς και η ελπίδα του σύντομη ανάλογα προς τη βραχύβια διαισθητική αντίληψη των αντικειμένων στο παρόν⁶⁶.

Υπό το πρίσμα της περιορισμένης ζωικής συνείδησης, οι συγκρίσεις με τον άνθρωπο μοιάζουν εύκολες και αυτονόητες. Τα ζώα φαίνονται συχνά πιο έξυπνα από τους ανθρώπους, καθώς είναι ήρεμα και απολαμβάνουν αδιατάρακτα την παρούσα στιγμή, κάτι που οι άνθρωποι σπάνια μπορούν να απολαύσουν εξαιτίας της ανικανοποίητης κατάστασής τους. «Το ζώο», επομένως, είναι η ενσάρκωση του παρόντος», είναι το πλάσμα του παρόντος, το πλάσμα για το παρόν, το εκάστοτε παρόν.

Σε αυτήν την πλήρη απορρόφηση των ζώων από την παρούσα στιγμή έγκειται το ενδιαφέρον των ανθρώπων για τα ζώα γενικά και ειδικότερα η ευχαρίστηση που μπορούν να τους προσφέρουν τα οικόσιτα ζώα, καθώς με τη σιωπηλή παρουσία τους αναδεικνύουν «την αξία κάθε στιγμής ειρήνης και ηρεμίας», επιτελούν με τη σωματικότητά τους το αυταπόδεικτο και αδιαμφισβήτητο βάρος του *carpe diem* στη στοιχειώδη βάση του φαινομένου της ζωής, που είναι η απλή ύπαρξη στην εμμένειά της⁶⁷.

Στο φιλόζωο πνεύμα του Schopenhauer, το οποίο εκδηλώνεται σε διάφορα σημεία του έργου του, η έννοια της απλής ύπαρξης συνδυάζεται και με άλλες σημαντικές για τα ζώα έννοιες, όπως είναι η σκληρότητα με την οποία αντιμετωπίζουν η άνθρωποι αυτήν την ύπαρξη («οι άνθρωποι είναι οι επίγειοι δαίμονες και τα ζώα οι βασανισμένες ψυχές»)⁶⁸, ο οίκτος, η δικαιοσύνη («Οίκτος! Οποία έκφραση! [...] Νιώθουμε οίκτο για έναν αμαρτωλό, για έναν εγκληματία, όχι για ένα πιστό αθώο πλάσμα, το οποίο γίνεται συχνά το στήριγμα του κυρίου του, ο οποίος δεν του ανταποδίδει παρά πενιχρά ψιχία. Οίκτος! Δεν είναι ο οίκτος που οφείλεται στο ζώο, αλλά η δικαιοσύνη»)⁶⁹, αλλά και η βούληση για ζωή, η οποία αποτελεί μαζί με τον πόνο, την κοινή ρίζα όλων των έμβιων όντων. Η απλή ύπαρξη είναι η καθαρή βούληση για ζωή χωρίς τη σκιά του μελλούμενου θανάτου. «Το ζώο αισθάνεται και αντιλαμβάνεται», θα γράψει στο *Ο κόσμος ως βούληση και ως παράσταση*, το *opus magnum* του, ενώ «ο άνθρωπος σκέπτεται και γνωρίζει· και οι δύο θέ-

66. Arthur Schopenhauer, *Parerga & paralipomena. Pétits écrits philosophiques*, tome II, Coda, Paris 2012, σ. 448.

67. Στο ίδιο, σ. 449. Σε αυτό το σημείο ο Schopenhauer εκφράζει τον οίκτο και τη συμπάθειά του για «το πουλί στο κλουβί» που «δεν τραγουδάει από ευχαρίστηση, αλλά από οργή» και την αγανάκτησή του για τους ανθρώπους, *ό.π.*, σ. 450.

68. Στο ίδιο, σ. 565.

69. Στο ίδιο, σ. 566.

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

λουν»⁷⁰. Αυτό που γνωρίζει ο άνθρωπος και όχι το ζώο είναι η βέβαιη κατάληξη του θανάτου, διότι το ζώο είναι απορροφημένο πλήρως από το παρόν, ενώ ο θάνατος μέλλει να έρθει: «Το ζώο δεν έχει την ιδέα του θανάτου παρά μόνο υπό το κράτος του ίδιου του θανάτου· ο άνθρωπος βαδίζει κάθε μέρα προς αυτόν εν πλήρη συνειδήσει και αυτή η συνείδηση απλώνει στη ζωή του μια σκιά μελαγχολικής βαρύτητας»⁷¹.

Η απλή ζωική ύπαρξη, η απορροφημένη στον παρόν, είναι πλατιά διαδεδομένη ιδέα. Τη συναντούμε λ.χ. τον 18ο αιώνα στον Humphrey Primatt, σε θεολογικό πλαίσιο, όπου τα μη ανθρώπινα ζώα, ριζωμένα στο παρόν οντολογικό τους καθεστώς, δεν έχουν καμία ελπίδα μελλοντικής ζωής. Ο περιορισμένος χρονικός τους ορίζοντας διογκώνει το μέγεθος και το βάρος των βιωμάτων τους: ό,τι καλό ή κακό ζουν σε κάθε στιγμή είναι το μόνο καλό ή κακό: ο πόνος γίνεται ανυπόφορος και η χαρά πολύ έντονη. Η σύντομη ζωή τους είναι η μόνη που διαθέτουν, γι' αυτό και έχουν δικαίωμα στην ευτυχία⁷². Παρόμοια σκέψη συναντούμε και στον νεαρό Nietzsche, όταν λ.χ. αναφέρεται στην αγέλη των ζώων που δεν γνωρίζουν ούτε τη μελαγχολία, ούτε τη θλίψη καθώς μετακινούνται στη φύση, διότι αγνοούν τον επικείμενο θάνατό τους⁷³ ή ακόμα όταν σημειώνει ότι δεν έχουν τη δύναμη να δώσουν μια μεταφυσική σημασία στη ζωή τους⁷⁴. Τη συναντούμε όμως και σε νεότερους φιλοσόφους, για τους οποίους τα ζώα ζουν ένα πλήρες και αύταρκες παρόν, σε αντίθεση με τους ανθρώπους που διαχέουν συνεχώς τη ζωή τους ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον⁷⁵. Μολονότι προέρχονται από διαφορετικά φιλοσοφικά συγκείμενα και ιστορικά περιβάλλοντα, οι αντιλήψεις αυτές εκβάλλουν στη χαϊντεγκεριανή σκέψη περί «εκστατικής ουσίας» του ανθρώπου⁷⁶, περί εξάρ-

70. Arthur Schopenhauer, *Le monde comme volonté et représentation*, PUF, Paris 1966, σσ. 65-66.

71. Στο ίδιο, σ. 67.

72. Humphrey Primatt, *A Dissertation on the Duty of Mercy and Sin of Cruelty to Brute Animals*, printed by R. Hett, London 1776, σσ. 52-53.

73. Friedrich Nietzsche, «De l'utilité et de l'inconvénient de l'histoire pour la vie» (1874), στο *Considérations inactuelles I*, Gallimard, Paris 1990, σ. 95.

74. Friedrich Nietzsche, «Schopenhauer éducateur», στο *Considérations inactuelles III*, ό.π., σ. 52.

75. Mark Rowlands, *Ο φιλόσοφος και ο λύκος. Τι μας διδάσκει η άγρια φύση για την αγάπη, τον θάνατο και την ευτυχία*, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, Αθήνα 2010, σσ. 238-239.

76. Martin Heidegger, *Επιστολή για τον ανθρωπισμό*, Ροές, Αθήνα 1987, σ. 77.

τησης του ζώου από το περιβάλλον του⁷⁷ ή περί τελευτής του⁷⁸ και μπορούν να στεγαστούν σε αυτήν. Άλλωστε «το ζώο χωρίς ελπίδα» του Schopenhauer συνηχεί στο «ζώο χωρίς κόσμο» του Heidegger καθώς, και στις δύο περιπτώσεις, αδυνατεί να εξ-ίσταται προς την αλήθεια του Είναι, όπως οι άνθρωποι. Αφήνοντας εδώ αναγκαστικά κατά μέρος τη σχετική κριτική συζήτηση⁷⁹, θα έλεγα ότι η θεατρολογία θα μπορούσε να δεχθεί ως υπόθεση εργασίας τη ζωική σωματικότητα ως προνομιακή περιοχή του σκηνικού παροντισμού και να επεξεργαστεί το ζήτημα του παρόντος τουλάχιστον σε τρία επίπεδα, καθένα από τα οποία εγείρει πολλά ερωτήματα, με τα οποία θα προτιμήσω να κλείσω αυτό το κείμενο.

α'. Στο επίπεδο της ψυχολογίας: είναι όντως τα ζώα ριζωμένα στο παρόν (όπως θα το ήθελε ο Heidegger και μαζί του μια ολόκληρη φιλοσοφική παράδοση) και απορροφημένα σε μια πανίσχυρη εμμένεια, όπως την εννοούσε λ.χ. ο Bataille όταν έγραφε ότι «κάθε ζώο είναι μέσα στον κόσμο όπως το νερό στο εσωτερικό του νερού»⁸⁰, ταυτίζοντας έτσι τη ζωικότητα με την εμμένεια⁸¹ ή μήπως πρέπει να παραδεχθούμε ότι τα ζώα βιώνουν μεν έντονα το παρόν τους, αλλά συνάμα έχουν μνήμη και όνειρα, άρα και βιωμένο παρελθόν που επηρεάζει σημαντικά τις πράξεις και τα συναισθήματά τους τόσο στη σκηνή, όσο και εκτός αυτής;

77. Martin Heidegger, *The Fundamental Concepts of Metaphysics. World, Finitude, Solitude*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis 1995, σ. 239.

78. Martin Heidegger, *Είναι και χρόνος*, τόμ. Β', Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985, σ. 439 και *The Fundamental Concepts of Metaphysics. World, Finitude, Solitude*, ό.π., σ. 267.

79. O Derrida λ.χ. συζητεί επανειλημμένως τις χαϊντεγκεριανές θέσεις περί ζώων τόσο στα τελευταία σεμινάρια του στην École des Hautes Études en Sciences Sociales την περίοδο 2001-2003, όσο και σε άλλα βιβλία του. Βλ. ενδεικτικά Jacques Derrida, *Séminaire. La bête et le souverain, volume I (2001-2002)*, Galilée, Paris 2008, *Séminaire. La bête et le souverain, volume II (2002-2003)*, Galilée, Paris 2010, «La main de Heidegger», στο *Psyché. Invention de l'autre*, Galilée, Paris 1987, σσ. 423-434, *L'animal que donc je suis*, Galilée, Paris 2006. Βλ. επίσης τη δική μου σχετική κριτική με αφορμή τη solo performance του Joseph Beuys *Πώς να εξηγήσεις τις εικόνες σε ένα νεκρό λαγό* (1965) στο βιβλίο μου *Θεατρικά Bestiaria. Θεατρικές και φιλοσοφικές σκηνές της ζωικότητας*, ό.π., σσ. 221-232.

80. Georges Bataille, *La théorie de la religion*, στο *Œuvre Complètes*, vol. VII, Gallimard, Paris 1976, (σσ. 281-361), σ. 292.

81. Στο ίδιο, σ. 291. Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις του Παναγιώτη Τσιαμούρα, *Για μια φιλοσοφία της ζωότητας. Από το ανοιχτό στην απελευθέρωση των ζώων*, Κυανουργή, Αθήνα 2021, σσ. 59-67, ο οποίος αναφέρεται στις σχετικές θέσεις του Ιταλού φιλοσόφου Felice Cimatti, *Filosofia dell'animalità*, Laterza, Rome-Bari 2013, όπου υποστηρίζεται (σ. 32) ότι η εμμένεια είναι η πλήρης και τέλεια προσκόλληση της ζωής στην ίδια τη ζωή.

Θεατρικές και ανθρωποζωολογικές σπουδές

- β'. Στο επίπεδο της ηθικής συμπεριφοράς: εάν τα ζώα είναι ριζωμένα στο παρόν και μόνο σε αυτό, πώς εξηγείται η εκτενής σειρά ηθικών συμπεριφορών που παρουσιάζουν (στις ενδοειδικές και στις διαειδικές συναναστροφές τους, αλλά και στον συγχρωτισμό τους με τους ανθρώπους), όπως η ενσυναίσθηση, η εμπιστοσύνη, ο αλτρουισμός, η αμοιβαιότητα και το αίσθημα ακριβοδίκαιου παιχνιδιού⁸²;
- γ'. Στο επίπεδο της εκπαίδευσης και της μάθησης: εάν δεχθούμε τη ζωικότητα ως προνομιακή περιοχή του (σκηνικού) παροντισμού και παράλληλα διαπιστώσουμε ότι το παρελθόν παρεισφρέει πολλαπλώς στη ζωικότητα, πώς θα πρέπει να ερμηνεύσουμε την εμμένεια των ζώων στην παροντική κατάσταση της σκηνης, ιδίως όταν τα ζώα αυτά επιδεικνύουν μια θαυμαστή σκηνική συμπεριφορά ως απόρροια εκπαίδευσης ή γενικότερα όταν αναπτύσσουν σωματικές δεξιότητες επιβίωσης, διατήρησης της σωματικής ευεξίας ή προαγωγής των κοινωνικών δεσμών (με ζώα και με ανθρώπους) μέσω της αυτενέργειας και της μάθησης;

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα τελευταία χρόνια, η ανάπτυξη της κριτικής μελέτης των ζώων έχει επηρεάσει και τον τομέα των θεατρικών σπουδών σε διεθνές επίπεδο, όπως προκύπτει από την αντίστοιχη βιβλιογραφία. Ειδικότερα στην Ελλάδα, το διεπιστημονικό πεδίο που διαμορφώνεται ανάμεσα στις θεατρικές σπουδές, τη φιλοσοφία, την οικολογία, τη βιοπολιτική και την έρευνα της ζωικότητας προσφέρει σημαντικές ευκαιρίες για μελέτη και έρευνα σε σημαντικά ζητήματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή και τον θάνατο των άλλων, οι κοινωνικές επιπτώσεις των στρατηγικών αποκλεισμού και εγκλεισμού, η ισορροπία στα μικρά και μεγάλα οικοσυστήματα και ο ορισμός του ανθρώπινου και του μη ανθρώπινου.

82. Για τα σχετικά ερευνητικά ευρήματα βλ. Marc Bekoff, *The Emotional Lives of Animals: A Leading Scientist Explores Animal Joy, Sorrow, and Empathy – and why They Matter*, New World Library, Novato CA 2007, Marc Bekoff-Jessica Pierce, *Wild Justice: The Moral Lives of Animals*, Chicago University Press, Chicago 2009, Frans de Waal, *The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society*, McClelland & Stewart, Toronto 2009, Jaime Denison, «Between the Moment and Eternity: How Schillerian Play Can Establish Animals as Moral Agents», *Between the Species*, 13/10, σσ. 60-72, Mark D. Reid, «Moral Agency in Mammalia», *Between the Species*, 13/10, σσ. 1-24.

ABSTRACT

Theatrical and human animal studies. The challenge of animality

In recent years, the development of critical animal studies has also influenced the field of theatre studies at an international level, as can be seen from the corresponding literature. In Greece in particular, the interdisciplinary field that is forming between theatre studies, philosophy, ecology, biopolitics and research into animality offers significant opportunities for study and research into important issues such as the right to life and death of others, the social implications of exclusion strategies and confinement, the balance in small and large ecosystems, and the definition of human and non-human.